

Анна Грэсь

Беласток

Лексікаграфічныя працы ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст.

Пачатак развіцця беларускай лексікаграфіі трэба, безумоўна, звязаць з раннімі элементамі слоўнікавай дзейнасці, якія зарадзіліся ў асяроддзі кніжнікаў яшчэ ў старажытныя часы. Гэта найперш сінанімічная замена цяжкіх для разумення слоў у царкоўных тэкстах і кнігах рэлігійнага зместу. Вышэйшай умовай для ўзнікнення лексікаграфіі было развіццё пісьменнасці і ўзнікненне такога магутнага культурна-асветнага фактара, як кнігадрукарства. Паколькі пісьменнасць у розных народаў складалася неадначасова, то і працэс фарміравання лексікаграфіі не адбываўся ў адзін і той жа час¹.

Гістарычны слоўнік кожнай мовы ў першую чаргу з'яўляецца надзейнай крыніцай для вывучэння слоўнікавага саставу мовы мінулых эпох. На яго абаліраюцца разнастайныя даследаванні ў галіне мовазнаўства. Без такога слоўніка нельга вырашыць многія праблемы гісторыі і сучаснага стану мовы. [...] Зафіксаванае ў ім слоўнае багацце мінулых эпох яскрава характарызуе ступень развіцця народа, кола яго духоўных інтарэсаў, звычаі, абрады, побыт і ўзровень матэрыяльнай культуры².

Першыя спробы стварэння слоўнікаў адзначаюцца ў глыбокай старажытнасці ў старажытнаіндыйскай філалогіі ў час нараджэння наву-

¹ М. Р. Суднік, *Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця беларускай лексікаграфіі старажытнай пары*, [у:] *Слова беларускае. З гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, с. 225.

² І. І. Савіцкая, *Беларуская лексікаграфія: гісторыя і сучаснасць*, Мінск 2011, с. 18. bsu.by/Cache/pdf/396043.

кі пра мову. Актыўную лексікаграфічную працу здзяйснялі вучоныя Старажытнай Грэцыі, Старажытнага Рыма і Арабскага Усходу, дзе былі створаны шматтомныя і шматмоўныя слоўнікі³.

У славянскіх землях складанне слоўнікаў пачалося ў нашу эру. Але адсутнасць верагодных звестак не дае магчымасці дакладна вызначыць час зараджэння лексікаграфіі ў славян. Можна толькі меркаваць, што ў сербаў лексікаграфія не магла ўзнікнуць раней XII стагоддзя, у чэхаў – раней XIII стагоддзя, у палякаў – раней XIV стагоддзя, інакш кажучы, раней таго часу, калі адбылося замацаванне мовы пісьменнасцю ў гэтых народаў на сваёй аснове. Значна раней стварылі сваю пісьменнасць і распачалі лексікаграфічную дзейнасць усходнія славяне. Сведчаць аб гэтым глосы ў *Изборніку Святослава* (1073 год)⁴. Параўнальна даўно распачалася слоўнікавая праца і ў непасрэдна беларускага народа, ва ўсякім разе не пазней XVI стагоддзя.

У розных народаў шлях ад з'яўлення першых рукапісных гласарыяў да распрацоўкі сучасных шматтомных друкаваных слоўнікаў і машынных тэзаўрусаў складваўся па-свойму. Беларускія лексікаграфы вылучаюць тры перыяды ў развіцці слоўнікавай справы на Беларусі: даслоўнікавы перыяд, ранні слоўнікавы перыяд і перыяд развітай лексікаграфіі⁵.

У першы перыяд былі выпрацаваны толькі асобныя элементы будучых слоўнікаў. Так сталася, што ў адрозненне ад большасці еўрапейскіх краін, дзе функцыі канфесійнай мовы выконвала латынь, асноўным сродкам пашырэння хрысціянства (а з ім і пісьменства) на ўсходнеславянскім моўным абшары была стараславянская (царкоўнаславянская) кніжна-пісьмовая мова. Нягледзячы на значную блізкасць стараславянскай і старабеларускай моў, не ўсе царкоўнаславянскія словы былі зразумелыя. Таму на палях і непасрэдна ў тэксце кніг была выпрацавана традыцыя тлумачыць незразумелыя словы глосамі, значыць даваць пераклады ці апісальныя тлумачэнні сродкамі роднай мовы. Такім чынам, асноўнай функцыяй даслоўнікавага перыяду было тлумачэнне незразумелых слоў з дапамогай глосаў, якія сталі асновай першых старабеларускіх слоўнікаў.

На сённяшні дзень добра вядомага матэрыялы, звязаныя з даслоўнікавым перыядам ў развіцці беларускай лексікаграфіі, а менавіта:

³ Тамсама, с. 5.

⁴ М. Р. Суднік, *Гісторыя ўзнікнення...*, с. 226.

⁵ *Лексікаграфія*, [у:] *Беларуская мова – энцыклапедыя*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, с. 294.

гloses Францыска Скарыны на “боцех” *Псалтыра* (Прага, 1517 год), *Апостала* (Вільня, 1525 год), *Катехизис, то есть наука стародавняя христіанская от светого письма для простых людей языка русскаго в питанняхъ и отказахъ сабрана* Сымона Буднага (Нясвіж, 1562 год), *Златоуст* (XVI стагоддзе), *Торжественник* (рукапіс, XVI стагоддзе), *Евангеліе* (спісак беларускі, 1608 год), *Житие Иоана Златоуста* (Віленскае выданне, 1614 год), *Диоптра сиречь зерцала мирозрительное* (Куцеінскае выданне, 1654 год), *Ирмологий* (рукапіс, XVII стагоддзе), *Венец веры* Сымона Полацкага (скарапіс беларускі, XVII стагоддзе) і іншыя⁶.

Другі перыяд пачынаецца тады, калі назапашаныя шматвяковай практыкай перапісвання кніг гloses будуць дзеля зручнасці сабраны ў спецыяльныя рукапісныя зборнікі, якія называліся ў той час лексіконамі, лексісамі. Рукапісныя і друкаваныя слоўнікі XVI–XVII стагоддзяў аказвалі ўздзеянне на старабеларускае пісьменства з боку ўніфікацыі і стандартызацыі літаратурных норм, садзейнічалі вывучэнню і апісанню семантыкі слоў, уводзілі ў навуковы ўжытак народна-размоўныя формы.

Гісторыя захавала звесткі пра рукапісны *Лексікон* (1560–1593) Сымона Буднага, пра *Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто*, пра рукапісны слоўнік пад назвай *Жидовская реч, неразумное на разум, уж в Евангеліе, и в Апостале, в Псалтири, и в Паремии, у в книгах...*, змешчаны ў супрасльскім *Измарагде* (1593) Івана Праскуры, і іншыя гласарыі. Гэтыя рукапісныя зборнікі падрыхтавалі глебу для з’яўлення першых друкаваных слоўнікаў.

У 1596 годзе, як дадатак да выдадзенага ў Вільні буквара *Азбука Наука ку читаню и розуменю писма словенского. ту тыж о святой Троицы, и о вчловеченни господни*⁷, быў надрукаваны *Лексіс* Лаўрэнція Зізанія.

Гэта быў першы друкаваны слоўнік усходніх славян. Яшчэ паўнейшы *Лексіконъ славеноросскій и именъ толькованіе*, выдадзены ў 1627 годзе Памвам Бярындам. Апрача пералічаных, усходнім славянам былі вядомы многія іншыя слоўнікі таго часу: *Синоніма славеноросскаа, Лексеконъ вкратце албо речникъ выборних речей к словенцинзне закритыхъ* (1660 год), шматмоўныя *Номенкляторы (лексиконы)* (1700 год) Іллі Фёдаравіча Капіеўскага і іншыя.

⁶ М. Р. Суднік, *Гісторыя ўзнікнення...*, с. 229–230.

⁷ М. Батвіннік, *Азбука на ўсе часы*, Мінск 2003, с. 56.

Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто – адзін з самых ранніх помнікаў старабеларускай лексікаграфіі ва ўсходніх славян, з’яўленне якога звязана з другой паловай XVI стагоддзя. *Лексис... проста* гэта прыклад пераходу ад гласарыя да помніка прыточнікава-азбукоўнікавага характару, які стаў узорам для пазнейшых лексікаграфічных прац старабеларускай мовы.

Звесткі пра аўтара *Лексиса... проста* адсутнічаюць. Да яго складання мог мець дачыненне Лаўрэнцій Зізаній, Іван Фёдараў ці нехта з выкладчыкаў Астрожскай акадэміі⁸. Многія прыклады сярод рэестравых слоў даюць магчымасць зрабіць выснову, што слоўнік быў створаны ў якасці дадатку да пэўнага тэксту: *авва* ‘отець’, *аввакумъ* ‘отець востанія’, *аврамъ* ‘приходень’. Гэта пацвярджае таксама выкарыстанне форм граматычна залежных: *негодова* ‘загнѣвалая’, *нетпльных* ‘не зопсованныхъ’, а таксама фразеалагізмаў і словазлучэнняў: *во удоле плачевне* ‘в долине печла’, *молю тя* ‘прошу тя’⁹. *Лексис... проста* быў апублікаваны архімандрытам Амфілохіем у *Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете* ў 1884 годзе¹⁰.

Лексис... проста змяшчае 908 слоў, перакладзеных з царкоўнаславянскай мовы на жывую гаворку. Складальнік выкарыстаў алфавітнае: *паки, поне(й), прямо, птенець*, і гнездавое размяшчэнне слоў: *возыскание, возыскаю, возыщу*, што сведчыць пра валоданне аўтара лексікаграфічнымі метадыкамі таго часу.

Рээстравую частку слоўніка складаюць царкоўнаславянскія і старажытнарускія словы, у тым ліку і запазычаныя з грэчаскай, лацінскай і іншых моў, тлумачальна-перакладную – старабеларускія лексічныя адпаведнікі: *зопсованье, кожный, поэычаю, справы, шкодникъ*. Беларуска лексічная аснова яго амаль не даследавана.

У *Лексисе... проста* назіраецца тэндэнцыя да выпрацоўкі новых прыпыпаў перакладу слоў, якія захаваліся ў лексікаграфіі да гэтага часу. Старажытнаруская лексема перакладаецца толькі адным словам: *кида(р)* ‘мракъ’, *лестъ* ‘зрада’, *ωдолею* ‘перемогу’, а пры наяўнасці двух і больш адпаведнікаў тлумачальныя адзінкі раздзя-

⁸ А. А. Яскевіч, *Старабеларускія лексіконы*, Мінск 1992, с. 152–154, 156.

⁹ L. Citko, *U źródeł leksykografii zachodnioruskiej*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, tom 12, Białystok 2012, s. 200.

¹⁰ Г. Ціванова, *Мнагазначнасць і аманімія ў старабеларускай лексікаграфіі*, [у:] Сучасныя праблемы беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі, Мінск 2006, с. 297–303. bsu.by/Cache/pdf/370133.

ляюцца коскамі або злучальнымі злучнікамі: **че(р)тогъ** ‘ложница, упокой’; **страсть**, ‘похоть злая или вада или утрапене или распустная роскошь’. Звяртае на сябе ўвагу прадуманая сістэма тлумачэння: побач з сінанімічнымі: **риза** ‘шата’, **число** ‘мичба’ і апісальнымі тлумачэннямі: **благоденствие** ‘добрый день’, **истука(н)** ‘вылитый болванъ’, шырока ўжываюцца энцыклапедычныя прыёмы сэнсавай і нават этымалагічнай інтэрпрэтацыі лексем: **количество** ‘сколько есть мтрою и числомъ’, **висексть** ‘отъ штукъ или отъ годинъ збиранный день’¹¹.

Лексіс... проста адлюстроўвае працэс станаўлення беларускай лексікаграфіі ва ўсходніх славян, выпрацоўкі ёю спецыфічных прыёмаў тлумачэння, размяшчэння і падачы слоў. Гэта таксама істотная крыніца лексічнага складу старабеларускай мовы¹².

Лексіс сиречь реченія, въкратъце събранны и из словенскаго языка, на простый рускій діалектъ истолкованы. Л. 3. – тлумачальны слоўнік выдадзены ў 1596 годзе ў Віленскай Святадухаўскай праваслаўнай брацкай друкарні, як дапаможны лексічны матэрыял да буквара *Азбука*. Асноўнае прызначэнне *Лексіса* – аблягчэнне разумення стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы сродкамі “простай мовы”, пашырэнне ведаў па гісторыі, геаграфіі, прыродазнаўстве, набліжэнне навучання да жывой размоўнай беларускай мовы.

Аўтар *Лексіса* – Лаўрэнцій Зізаній – выдатны беларускі педагог-гуманіст, царкоўны дзеяч, мовазнавец, перакладчык.

У рэестравай частцы *Лексіса* 1061 слова, а ў тлумачальнай – больш як 2 тысячы. Рэестравыя словы Зізанні падаў у алфавітным парадку, прытрымліваючыся алфавіта толькі да пачатковай літары: **гананіе**, **гібель**, **глаголаніе**, **глезно**, але найчасцей даваў гнёзды аднакарэнных слоў: **врачую**, **врачеваніе**, **врачество**, **вра(ч)ба**. Такая падача матэрыялу спрасціла карыстанне слоўнікамі, павысіла яго практычныя якасці.

Лексіс мае 67 старонак, якія падзяляюцца на два слупкі (калонкі). У цэлым слоўніку 134 слупкі. Уверсе кожнага слупка (апрача апошняга) пасярэдзіне напісана чарговая літара алфавіта, з якой пачынаюцца рэестравыя словы ў дадзеным слупку.

¹¹ L. Citko, *U źródeł leksykografii zachodnioruskiej...*, s. 201–202.

¹² Інфармацыі пра *Лексіс...* проста зачэрпнутыя з *Лексіс з талкаваннем славенскіх моў проста*, [у:] *Беларуская мова – энцыклапедыя*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, с. 300.

Зізаній карыстаецца ў *Лексісе* кірылаўскім алфавітам, а таксама некаторымі літарамі, запазычанымі з грэцкага алфавіта (кси, пси, фи-та, ижица). Аўтар выкарыстоўвае літары-лічбы: пры абазначэнні нумарацыі старонак (другая літара пакрываецца цітлай), і пры некаторых слоўнікавых артыкулах, у якіх выкарыстаны царкоўнаславянскія тэксты і падаецца спасылка (літары пакрываюцца цітлай).

Для абазначэння слоў рэлігійнага ўжытку аўтар выкарыстоўвае ў тэксце 54 знакі-цітлы. Знак націску ў рэестравых і тлумачальных словах пазначаецца амаль паслядоўна; часам ставіцца над папярэдняй або над наступнай літарай а не над адпаведнай галоснай (сустракаецца пры літарах ук і ять); не ставіцца ён у выпадках, калі над літарай, над якой павінен быць знак націску, стаіць вынасная літара. Зізаній выкарыстоўвае тры віды прыдыхальных знакаў, якія знаходзяцца над пачатковымі галоснымі.

У тэксце *Лексіса* знаходзяцца вынасныя літары без цітлы і з цітлай, знак паерыка, які ўжываўся на месцы прапушчаных на пісьме рэдукаваных галосных, а таксама дзве рыскі, вынесеныя над радкамі, якія абазначаюць гук [й].

Аўтар дзеля зручнасці карыстання слоўнікам выкарыстоўвае ніжнія арыенціры (цэлыя словы або спалучэнні літар), якія знаходзяцца ўнізе амаль кожнага слупка і паказваюць карыстальніку, з якога слова пачынаецца наступны слупок на гэтай самай або на наступнай старонцы. У *Лексісе* выступае 118 арыенціраў.

Рэестравая частка ўключае царкоўна-славянскія словы, якія паслядоўна перакладаюцца ў тлумачальнай частцы агульнаўжывальнай старабеларускай лексікай. Тут можна сустрэць мноства лексем, што захавалі сваю прадуктыўнасць і ў сучаснай беларускай мове: *ласкавый, ручнікъ, тваръ, заразъ, оборонца*.

Зізаній карыстаецца рознымі спосабамі тлумачэння рэестравых слоў у залежнасці ад незразумеласці слова, яго значэння, сфер ужывання і г. д., што сведчыць пра багацце і разнастайнасць яе слоўнікавага саставу, прадстаўляючы значную частку лексічнага фонду беларускай мовы XVI–XVII стагоддзяў.

У *Лексісе* рэестравае слова перакладаецца адным або некалькімі сінанімічнымі адпаведнікамі, раздзеленымі коскамі або злучальнымі злучнікамі: *роптаніе* ‘нареканые’, *храбръ* ‘му(ж)ны(й) дужі(й)’, *ра(з)ногласіе* ‘не(з)года, роз(ъ)ность’, *дон(ъ)деже* ‘а(ж)покі, і ты(ж) навекі’, *мель* ‘вапно і тыжъ крейда’. Калі немагчыма было знайсці неабходны сінонім слова ў беларускай мове, Зізаній рабіў апісальнае тлумачэнне слоў, выкарыстоўваючы энцыклапедыч-

ны прынцып: **же(р)но(в) ослий** ‘*каме(н) млын(ъ)ны(й) для того(с) называеъ ослий, же осламі мелютъ*’. Калі ж слова з’яўлялася носьбітам двух або некалькіх паняццяў, аўтар афармляў іх у адным радзе з сінонімамі да асноўнага значэння: **жи(з)нь** ‘*жіво(т), жи(в)ность, выхова(н)е*’, аддзяляў ад сінонімаў далучальным злучнікам: **живо(т)** ‘*меш(ъ)ка(н)е, і ты(ж) ска(р)бъ, гроше*’, выпучаў у самастойныя артыкулы: **духъ** ‘*ветръ*’, **духъ** ‘*ангелъ*’, **ду(х)** ‘*дыханіе*’, **духъ** ‘*душа*’¹³, а ў адным выпадку надаў ім нумарацыю (пры рээстравым слове **таче**).

Пры некаторых словах рабіў паметы, адкуль слова запазычана: **кафолікъ** ‘*по грецьку, събо(р)ны(й). по латіне уневеръсали(с). То е(с) кафолікъ, которы(й) се(д)мі вселенъскімі съборамі утве(р)женюю веру де(р)житъ*’.

Складальнік выкарыстоўваў многія крыніцы, пра што сведчаць спасылкі на творы Арыстоцеля, Іаана Залатавуснага, Кірыла Іерусалімскага, Марціна Бельскага, патрыярха Германа, Іосіфа Экзарха, вытрымкі з Бібліі, з Евангелля і ўрыўкі з Псалтыра: **цапство** ‘*прп(ъ)стренье, а(л)бо чя(ч)ка. зла(т)оу(с) нра(в). бесе(д)ма(т)фе(й), ка’, іногда, мечъ. ісаія г(л) ла’, ассарій* ‘*пеня(з) гарель. ма(т)фе(й), за(ч), лз*’. Зрэдку лексікограф прыводзіў этымалагічныя звесткі: **сіндонъ** ‘*с тон(ъ)кого поло(т)на прости́рало албо ра(н)ту(х). для того та(к) на(з)вано же напе(р)ве(й) в месте Сидоне почато тое робіти*’. У некаторых слоўнікавых артыкулах выкарыстаў царкоўнаславянскія тэксты і фразеалагічныя спалучэнні, дзе ўжывалася загалюёнае слова, што прыводзілася пасля тлумачэння слова: **внешні(й)** ‘*[...] яко(ж) пішу(т) внешніи мудреци, якъ пішу(т) того светніи му(д)р(ъ)це*’, **Ел(ъ)ма**, ‘*[...] яко, ел(ъ)ма велі(к) есі тол(ъ)ма сміріся*’¹⁴.

Аналіз слоўнікавага матэрыялу, змешчанага Зізаніем у тлумачальнай частцы, даказвае, што лексіка беларускай мовы была насычана шматлікімі запазычаннямі. Найбольшую групу запазычанняў складаюць паланізмы: *барзо, взрост, дощадку, спіжарня*. Акрамя запазычанняў з польскай мовы пранікала таксама вялікая колькасць

¹³ Г. Ціванова, *Мнагазначнасць і аманімія ў старабеларускай лексікаграфіі...*, с. 298.

¹⁴ В. В. Німчук, “Лексис” Лаврентія Зізанія – першыі український друкований словник, [у:] “Лексис” Лаврентія Зізанія. “Синоніма славеноросская”. *Пам’ятки української мови XVI–XVII ст.*, підгот. текстів пам’яток і вступ. ст. В. В. Німчука, Київ 1964, с. 7–22. litopys.org.ua/zyzgram.

лацінізмаў: *клуня, эффектъ*, грэцызмаў: *корабль, спудей*, германізмаў: *арьфа, паркан*, цюркізмаў: *колпакъ, товаръ*. Некаторыя з вышэй названых груп маглі пранікаць у беларускую мову непасрэдна з мовы-крыніцы, а таксама ускосна праз мову-пасярэдніцу. Усе яны праяўляюць большую або меншую ступень засваення ў мовы-пазычальніцы¹⁵.

Лексіс Лаўрэнція Зізанія адыграў важную ролю ў гісторыі не толькі беларускай, але і ўсёй усходнеславянскай лексікаграфіі. Гэтая лексікаграфічная праца стала ўзорам і крыніцай для аўтараў шматлікіх будучых слоўнікаў. У тлумачальнай частцы змешчаны беларускі корпус лексікі, які дазваляе сцвердзіць, на якім этапе ў сваім развіцці і станаўленні была беларуская мова напрыканцы XVI стагоддзя.

Лексіконъ славеноросскій и имень толъкованіе – тлумачальна-перакладны слоўнік з царкоўнаславянскай мовы на мову жыхароў Вялікага Княства Літоўскага, выдадзены ў 1627 годзе ў Кіеве, а потым перавыдадзены ў 1653 (1658) годзе ў друкарні Куцеінскага манастыра пад Оршай. Гэта не толькі помнік старабеларускай лексікаграфіі, але і энцыклапедычны даведнік па самых розных галінах ведаў: матэматыцы, прыродазнаўстве, медыцыне, педагогіцы і г.д.

Аўтарам *Лексікона* з’яўляецца Памва Бярында – дзеяч украінскай і беларускай культуры і навукі, вучоны-лексікограф, перакладчык, друкар, гравёр, пісьменнік.

Аб’ём *Лексікона* ўключае каля 7000 слоўнікавых артыкулаў. Бярында імкнуўся размясціць усе рэестравыя словы ў алфавітным парадку: *варъ, варлю, васнь, ватъ, вашестранъ*, а да прынцыпу гнездавання слоў звяртаўся толькі ў асобных выпадках: *господнинъ, гопо(д)ство, госпо(д)ствую, господь*.

Большая частка слоўніка напісана кірылаўскім алфавітам, але сустракаюцца і словы, напісаныя грэцкім, лацінскім алфавітамі, а таксама глаголіцай¹⁶.

Праца Бярынды поўнасю ўключае не толькі лексікаграфічныя працы яго папярэднікаў, у тым ліку *Лексіс* Зізанія (амаль поўнасю ўключаны ў слоўнік), кнігі Максіма Грэка, візантыйскага аўтара

¹⁵ Больш падрабязна пра запазычанні ў *Лексісе* Зізанія – А. Грэсь, *Лексічныя запазычанні (крытэрыі паходжання) у “Лексісе” Лаўрэнція Зізанія*, „Białorutenistyka Białostocka”, том 4, Białystok 2012, s. 355–365.

¹⁶ Больш падрабязна пра графіку ў *Лексіконе* Бярынды – W. Witkowski, *Grafika i pisownia „Leksykonu” P. Beryndy*, [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze*, zeszyt 5, Kraków 1963, s. 96–101.

XV–XVI стагоддзяў Мануіла Рытара, глосы з выданняў Фрацыска Скарыны і іншыя тагачасныя лексікаграфічныя крыніцы (азбукоўнікі, гласарыі).

У *Лексіконе* рээстравае слова тлумачыцца адным словам: **красота** ‘шздаба’, **кто** ‘што’, **лестивый** ‘зрадливый’, **ликую** ‘танцую’, **му-жески** ‘свердечне’, **букварь** ‘азбучники’, **непокорливый** ‘зуфальный’, **положу** ‘поставлю’, але нярэдка сустракаюцца сінанімічныя рады: **кровь** ‘домъ, стелъ, покры(т)е, драгаръ, дахъ, намът(ъ)’, **льто** ‘время, рокъ, часть, годъ, годище’, **вълагалище** ‘мъшокъ, мошенка, скрыночка, тълбличка’.

Складальнік падобныя словы афармляў у адзін слоўнікавы артыкул, раздзяляючы іх разнастайнымі злучнікамі: **Вина** ‘Емленіе, причина, albo уха, рукоатъ всъкои речи, albo подложеніе, непцеваніе, основаніе, шбръжаніе, ключка, извптъ, или пово(д)’, **Знаменіе** ‘Знакъ, плтнъ, знамъ гръха, або знамени(к), що ними просфъры знамену(т), або печати, также гасло [...]’. Выкарыстоўваў таксама прыём свайго папярэдніка і афармляў асобныя значэнні аднаго слова як самастойныя слоўнікавыя артыкулы (пры рээстравым слове **Мысль**). Часам пасля рээстравага слова даваў тлумачэнне, а затым пераклад або яго змест: **сноха** ‘невъ(ст)ка, сынова жона’, **сохль** ‘дружкъ, сушъ, хворостъ, су-хли голи або рощки’¹⁷, або замест перакладу падаваў толькі тлумачэнне значэння слова, нярэдка энцыклапедычнага характару: **крече(т)** ‘птахъ, которы(м) пардвы убиваютъ, и иное птаство, подобенъ со-колу, але бълъ вве(с) только з(ъ) по(д)горлъ, шаръ(в) малъ’, **хлб** ‘гвалтовнаъ вода прорв(а), окниско, мпстце оурваное в(ъ) рпцъ, где вода рачей лл(т)сл, а не течетъ, затамова(н)е, або краты оу бронъ мпсцикихъ’. Бярында прыводзіў і тлумачыў фразеалагізмы царкоўна-славянскай мовы: **реци**, **глаголь** ‘мовити слово’, **извожду въ по-зоръ** ‘посрамляю, погнабляю’. У некаторых слоўнікавых артыкулах аўтар заўважае ўласцівасць асобных слоў у пэўных кантэкстах выражаць дадатковыя сэнсавыя адценні і пераноснае ўжыванне слова ён суправаджае паметай метафарычнае: **Вредъ** ‘вродъ, болъчка. Метаф: шкода, утрата, шбраза, (гръхъ) нарушенъе, зопсова(н)е’, **Зима** ‘непогода, студень, метафор. шзълблостъ’¹⁸.

У асобных артыкулах слоўніка сустракаюцца запазычанні з польскай мовы: **замтузъ**, **грунтъ**, **століаръ**, **жагель**, а таксама лацінізмы:

¹⁷ Г. Ціванова, *Мнагазначнасць і аманімія ў старабеларускай лексікаграфіі...*, с. 298.

¹⁸ Тамсама, с. 299.

сакраментъ, сіллява, грэцызмы: *діадима, патріархъ*, чэхізмы: *знаменнаяй*, германізмы: *друкую*¹⁹.

Праца Бярынды – важная крыніца вывучэння слоўнікавага складу беларускай і ўкраінскай моў XVII стагоддзя. Дасканаласць апрацоўкі лексічнага матэрыялу характарызуе *Лексікон* Бярынды як вялікае дасягненне старажытнай ўсходнеславянскай лексікаграфіі, які аказаў надзвычай моцны ўплыў на далейшую лексікаграфічную распрацоўку ўсходнеславянскіх моў²⁰. Менавіта *Лексікон* Бярынды і стаў узорам графіка-арфаграфічнай кадыфікацыі старабеларускай мовы, асабліва другое куцеінскае выданне 1653 года (з паасобнымі арфаграфічнымі зменамі ў тлумачальных словах і больш дакладным адлюстраваннем іх вымаўлення)²¹.

Сіноніма славенаросская – тлумачальна-перакладны слоўнік старабеларускай літаратурнай мовы XVII стагоддзя.

Пытанне пра аўтарства і мэту стварэння слоўніка застаецца пакуль адкрытым. Некаторыя даследчыкі (П. Жыщэцкі, Я. Янаў) лічылі *Сіноніму...* пераробкай *Лексікона* Бярынды, іншыя (В. В. Німчук, І. П. Чапіга)²² знаходзяць уплыў *Лексікона* толькі на першую частку *Сінонімы...*

Рээстравая частка *Сінонімы...* змяшчае каля 5 тысяч слоў. У слоўніку рээстравыя словы падаюцца ў строгім алфавітным парадку: ***Едвабъ, Единакъ, Единецъ, Единорожецъ, Единостайно***, ёсць выпадкі гнездавой сістэмы размяшчэння лексічных адзінак: ***Владну, Влада(р), Власны(й), Власность***.

У гэтай лексікаграфічнай працы, незразумелыя словы растлумачаны пры дапамозе старарускай лексікі, побач з якой вельмі часта сустракаецца лексіка беларускай мовы: *бліскавіца, блазен, бок, брама, бруд, торба, сукня, ховаю, хапаю, ярмо, спочатку*. Распрацоўваючы тып слоўніка для моў блізкароднасных, якімі былі старабеларуская

¹⁹ В. В. Німчук, *Памво Беринда і його “Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе”*, [у:] *Лексікон словеноросскій Памви Беринди*, підг. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука, Київ 1961, с. 271. litopys.org.ua.

²⁰ Звесткі пра *Лексікон* П. Бярынды пачарпнутыя з *Лексікон славенороскі П. Бярынды*, [у:] *Беларуская мова – энцыклапедыя*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, с. 299–300.

²¹ М. Р. Прыгодзіч, *Старабеларускія лексіконы як спроба графіка-арфаграфічнай кадыфікацыі мовы*, [у:] *Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы*, пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча, Мінск 2012, с. 77–79. elib.bsu.by/handle/123456789/25497.

²² *Сіноніма славенаросская*, [у:] *Беларуская мова – энцыклапедыя*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, с. 483.

і стараруская з яшчэ празрыстымі на той час прыкметамі агульнасці паходжання, складальнік меў права назваць яго *Сінонімай...*, удакладняючы характарыстычным азначэннем “славенароская”. Аўтар, творча выкарыстоўваючы лексікаграфічны вопыт папярэднікаў, ішоў арыгінальным шляхам, выпрацоўваў свае прынцыпы падачы слоў і іх тлумачэння.

Кожны рээстравы нумар *Сінонімы...* успрымаўся як сінанімічны рад: **вораг** ‘враг, супостат’, **брэханіе** ‘лаяніе, рыканіе, лжа’, **жалую** ‘щажу, пекуся, сетую, ревную’. Паводле складу лексікі слоўнік належыць да ліку дыферэнцыйных. Ён уключае ў сябе найчасцей тыя старабеларускія лексемы, якія адрозніваюцца ад старарускіх адпаведнікаў лексічным значэннем: **блукваюся** ‘скитаюся’, **вандраваніе** ‘странстве’, **вапно** ‘мел’, часам – асаблівасцямі словаўтварэння і радзей – граматычнымі ці фанетычнымі прыкметамі: **байка** ‘баснь, баянне’, **ворогую** ‘вражду’, **брязкала** ‘бряцало’.

У рээстравай частцы слоўніка прысутнічае пэўны элемент запазычанняў, марфалагічная структура якіх пераўтворана ў адпаведнасці з мовай-успрымальніцай: **сакрамент** ‘тайна’, **трафляюсь** ‘клячаюсь, прыклячаюся’, **трыбунал** ‘суддзішце, судзішце’.

Лексікаграфічная практыка аўтара *Сінонімы...* сведчыць, што ў XVI–XVII стагоддзях сфарміраваліся прасадычна-акцэнталагічная, фанетыка-фаналагічная, марфалага-сінтаксічная сістэмы старабеларускай мовы, усталявалася яе артыкуляцыйная база, канчаткова акрэсліліся стылявыя ярусы²³.

Лексіграфічныя працы, створаныя на працягу XVI–XVII стагоддзяў, дазваляюць сцвердзіць, што ў тагачасных усходнеславянскіх народаў былі выпрацаваны своеасаблівыя лексікаграфічныя законы і прынцыпы. Аднак далейшае паглыбленне гэтага працэсу было спынена ў пачатку XVIII стагоддзя ў выніку інтэнсіўнай паланізацыі. І толькі ў XIX стагоддзі, у іншых сацыяльных умовах і на зусім іншым лексічным матэрыяле, пачалося адраджэнне і перыяд развітай лексікаграфіі. Беларускія слоўнікі XIX стагоддзя працягвалі выконваць функцыю ранняга слоўнікавага перыяду – вывучэння нацыянальнай мовы. Абавязкова трэба тут згадаць *Слоўнік беларускай мовы* (1870 год) Івана Іванавіча Насовіча. З гэтай пары галоўнай функцыяй лексікаграфіі на Беларусі з’яўляецца нармалізацыя і кадыфікацыя слоўнікавага

²³ Дадзення пра *Сіноніму...* узятыя з *Сіноніма славенароская*, [у:] *Беларуская мова – энцыклапедыя*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, с. 483–484.

складу нацыянальнай мовы, павышэнне моўнай культуры яе носьбітаў. У канцы XIX – пачатку XX стагоддзяў ствараецца многа тэрміналагічных, перакладных, гістарычных, дыялекталагічных і іншых слоўнікаў. Яны склалі галоўную крыніцу слоўнікаў, якія звычайна ствараліся для апісання, нармалізацыі лексічнага складу беларускай літаратурнай мовы.

Развіццё лексікаграфіі на славянскіх землях прайшло даволі складаны шлях – ад тлумачэння малазразумелых слоў аўтарскімі гласамі на палях кніг праз слоўнікі, у якіх лексіка чужой мовы тлумачыцца з дапамогай слоў народнай мовы, да шматтомных слоўнікаў, складзеных дзяржаўнымі акадэміямі і філалагічнымі грамадствамі.

Такім чынам, *Лексіс... проста*, *Лексіс* Лаўрэнція Зізанія, *Лексікон* Памвы Бярынды, *Сіноніма славенаросская* і іншыя лексікаграфічныя працы старажытнай пары спрыялі таму, што старабеларуская, стараукраінская, стараруская і царкоўнаславянская мовы станавіліся раўнапраўнымі. У гэтым працэсе літаратурная мова паступова страчвала архаічныя стараславянскія элементы і ўсё больш набывала словы жывой народнай гаворкі. Лексікаграфічныя працы створаныя ў XVI–XVII стагоддзях сталі падмуркам далейшага росту і дасканалення беларускай лексікаграфіі.

STRESZCZENIE

PRACE LEKSYKOGRAFICZNE W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W XVI–XVII WIEKACH

W części wstępnej niniejszego artykułu przedstawiono periodyzację rozwoju leksykografii na ziemiach słowiańskich wraz z ogólną charakterystyką poszczególnych okresów. W dalszej części opisane są cztery najważniejsze prace leksykograficzne z okresu XVI–XVII wieków: *Leksis s tolkovaniem slovenskich mov prosto*, *Leksis* Wawrzyńca Zizanija, *Leksikon slavenorosskij i imen tolkowanie* Pamby Beryndy oraz *Sinonima slavenorosskaa*.

Słowa kluczowe: leksykografia, periodyzacja, glosa, słownik, prace leksykograficzne.

S U M M A R Y

LEXICOGRAPHICAL WORKS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
IN THE 16TH–17TH CENTURIES

The introductory part of the article presents a concise periodization of the development of the Slavic lands lexicography together with the general characteristics of each period. The subsequent part of the analysis describes four most important lexicographical works from the 16th and 17th centuries: *Leksis s tolkovaniem slovenskih mov prosto*, *Leksis* by Lavrenty Zizaniy, *Leksikon slavenorosskij i imen tolkovanie* by Pamva Berynda and *Sinonima slavenorosskaa*.

Key words: lexicography, periodization, glosa, dictionary, lexicographical work.